

Khaled El-Rouayheb, *Relational Syllogism and the History of Arabic Logic, 900-1900*, Leiden & Boston: Brill, 2010. 295 sayfa. ISBN: 978 90 04 18319 3.

Samet Büyükada*

Nicholas Rescher'in *Development of Arabic Logic* kitabı, konuyla tanışıklığı olmayan ve İslâm mantığına dair bir giriş kitabı okumak isteyen araştırmacıların başvuracağı ilk kaynak olarak günümüze değin epeyce saygı görmesine karşın, modern dönem İslâm mantık araştırmaları bu kaynak kitabın, özellikle İslâm mantık tarihiyle ilgili yaptığı dönemlendirmeler açısından yetersizliğini ve eksikliğini gittikçe gün yüzüne çıkartmaktadır. Tony Street'in "Arabic Logic" başlıklı yazısı İslâm mantığının sadece on ikinci yüzyıla kadar kayda değer bir birikim taşıdığı görüşünün ilk eleştirildiği metin olma özelliğini taşıırken, incelememize konu olan Rouayheb'in *Relational Syllogism and the History of Arabic Logic, 900-1900* kitabı bu eleştirilere verilen cevabın bir devamı olarak değerlendirilebilir. Göz ardı edilen geç dönem İslâm mantığı literatürünün Rescher'in "yenilik barındırmama" iddiasının aksine; içerdiği geniş külliyattan doğan birikimiyle kendisine yöneltilen bu iddiaları boşa çıkarttığı artık kabul edilen bir gerçektir. Her ne kadar Rouayheb kendisini özel bir konuyla kısıtlamış olsa da bin yıllık bir birikimin özeti çıkartmak için niçin belirli bir konu üzerinden ilerlemeyi seçtiğinin gerekçesini net bir biçimde ortaya koymaktadır. Rouayheb'in kitabında, Fârâbî'den başlayıp son dönem Osmanlı mantıkçılarına kadar ilişkisel kıyas üzerinden Orta Asya'dan Kuzey Afrika'ya, Anadolu'dan Hindistan'a kadar geniş bir coğrafyadaki birikimin nasıl şekillendiği, farklı ve yeni sayılabilecek düşüncelerin nasıl temellendirildiği açık bir biçimde okuyucuya sunulmaktadır.

"Klasik Dönem" adını taşıyan birinci bölümde Rouayheb, her ne kadar doğrudan ilişkisel kıyaslar ile ilgili olmasalar da, onların görüşlerini almaksızın İslâm mantığında bir konu üzerine monografi yazmanın tuhaf kaçacağını belirterek (s. 7), İslâm mantığı denilince akla gelen ilk isimlerle konuya giriş yapar. İlk bölümde yer alan önemli mantıkçılar sırasıyla Fârâbî, İbn Zür'a, İbn Sînâ, Behmanyâr, Bağdâdî, İbn Rüşd ve Sühreverdi'dir. Rouayheb on ikinci yüzyıl sonrasında doğrudan ilişkisel kıyaslar üzerine yapılan çalışmaların, İslâm mantığı içerisinde nasıl gelişip sonraki dönemlere aktarıldı-

* Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü.

ğını sistematik bir biçimde göstererek okuyucuyu sonraki bölümler için hazırlamak ister. İlk İslâm mantıkçılarında ilişkisel kıyas ile ilgili gerek Aristoteles'ten gerekse de Aphrodisiaslı İskender'den çok farklı bir görüş dile getirilmediğini belirten Rouayheb'e göre, yine de ilişkisel kıyaslar, bilhassa terimleri birbirine eşit olan önermelerle kurulan kıyaslar nezdinde klasik dönem düşünürleri tarafından belirli ölçüde incelenmiştir. Eşitlik bildiren önermelerin Aristotelesçi anlamda kıyas olup olmadığına dair yapılan tartışmalar çevresinde bunun örneklerini görmek mümkündür. Buna göre, örnek olarak, İbn Zür'a'nın iki önermeyi tek bir önermede birleştirip buna tümel bir önerme olan "bir şeye eşit olan her şey eşittir" önermesini eklemek suretiyle üç terimli Aristotelesçi bir kıyas oluşturma önerisi, kıyasın mahiyetinde oluşan eksikliği gidermeye yönelik bir çalışmadır. Bu eksiklik "A eşittir B'ye ve B eşittir C'ye; öyleyse A eşittir C'ye" gibi bir kıyasın sonuç önermesinin önermelerden zorunlu olarak çıkmadığı tartışmasında yatmaktadır. İbn Sinâ, bu durumu öncüllerinden birinin ifade edilmediği durum olarak nitelendirmekte ve doğrudan öncüllerde yer alan önermelere müdahale ederek kıyas sonucu elde edilen önermenin öncüllerden zorunlu olarak çıktığını göstermek istemiştir. Bunun için mevcut öncüller yerine onlara denk olan öncüller kıyasa eklenerek geçerli bir kıyas oluşturulmaya çalışmıştır. Ancak yine de ortaya çıkan argüman bir kıyas olarak görülmemektedir. Çünkü Rouayheb'in de belirttiği gibi, terkip edilen bu öncüllerle her zaman sonuç gerekli olarak elde edilmemektedir. İbn Rüşd ve Sühreverdî de kıyasın en önemli unsurlarından biri olan "orta terim" üzerinden eşitlik bildiren kıyasları inceleseler de ilişkisel kıyas bağlamında kendilerinden önceki mantıkçılardan fazla ileriye gidememişlerdir.

Rouayheb ikinci bölümde on üçüncü yüzyıldan on dördüncü yüzyılın ilk yarısına kadarki dönemi ele almaktadır. Bu periyotta, Aristotelesçi mantık anlayışının özel bazı konular etrafında terk edilmeye başlandığının ve artık yeni görüşlerin İslâm mantığına dâhil olacağına sinyalleri verilmektedir. Rouayheb, Fahreddin Râzî ile başladığı incelemesine Nasîrüddin Tûsî, Hûnecî, Necmeddin Kazvîni ve Kutbüddin Râzî gibi önemli İslâm mantıkçılarının eşitlik kıyası (*sylogism of equality/kıyâs-ı müsâvât*) üzerine yaptıkları çalışmaların analiziyle devam eder. Fahreddin Râzî'nin özellikle kategorik kıyasın biri paylaşılan (orta terim) olmak üzere üç terimli kıyas sistemine getirdiği eleştiri, İbn Sinâcı mantık görüşünden ayrılışın ilk adımı olarak görülebilir. Buna karşın Rouayheb, Râzî'nin ilişkisel kıyas görüşleri arasında açık bir uyumun olmadığını da belirtir (s. 47). İki kıyas formu [(i) "A eşittir B'ye ve B eşittir C'ye; öyleyse A eşittir C'ye" (ii) "A eşittir B'ye ve B eşittir C'ye; öyleyse A, C'ye eşit olana eşittir."] üzerinden örneklendirilen ilişkisel kıyasların kıyas sayılıp sayılmayacağına dair tartışmaların yer aldığı bu bölümde Râzî için eşitlik kıyaslarından (i) hem orta terim içermemesi bakımından hem de sonucun öncüllerden zorunlu olarak çıkması dolayı kıyas sayılmazken, (ii) sadece sonuç öncüllerden gerektirildiğin-

den ötürü kıyas olarak kabul edilmektedir. Rouayheb, İbn Haldûn'un *Mukaddime*'si doğrultusunda Râzî'nin mantığa getirdiği bu yeni bakış açısının sonraki mantıkçılar tarafından da benimsendiğini ve artık Aristoteles ya da İbn Sînâ üzerine şerh yazmak yerine doğrudan probleme yönelik çalışmaların ön plana çıkmaya başladığını belirtir. Râzî sonrası mantıkçılarından Âmidî, eşitlik kıyaslarında orta terim olmadığı gibi büyük terimin de bulunmadığını söylerken, Nasîrüddin Tûsî ise eşitlik kıyaslarında Râzî'yi eleştiren ve İbn Sînâcı bir tavrı benimseyen bir isim olarak öne çıkmaktadır (s. 52).

“XIV. Asrın İkinci Yarısından XVII. Asra Kadar Özetler, Şerhler ve Haşiyeler” başlığını taşıyan üçüncü bölüm ile “1600-1900 Hristiyan-Arap, Kuzey Afrikalı, Hint-Müslüman ve İran Mantık Geleneği” başlığını taşıyan dördüncü bölüm, Osmanlı mantığına geçmeden evvel Rouayheb'in, Afrika'dan Hindistan'a geniş bir coğrafyadaki *ilişkisel kıyas* ile ilgili mantık çalışmalarının özetini sarıh bir biçimde okuyucuya sunduğu bölümlerdir. Aynı zamanda içerik olarak en yoğun olan bu iki bölümdeki konular, beşer alt başlıkta incelenmiştir. Rouayheb, Rescher'in yaygınlaşan şerhlerden ve haşiyelerden dolayı İslâm mantığının bu döneminin ve sonrasının yenilikten uzak, kemikleşmiş ve var olan metinlerin tekrar edilmesi sebebiyle gelişimi bitmiş bir dönem olduğu iddiasının artık dikkate değer olmadığını bir kez daha yinelerken, ne kadar haklı olduğunu incelediği düşünür ve eser sayılarından görmek mümkündür. Tilimsânî ve Saîd el-Ukbânî gibi düşünürlerin ilişkisel kıyasları eşitlik kıyasları doğrultusunda incelerken, doğrudan önermelerin yapısı düzleminde değil, önermelerin doğruluğunu ispat eden kıyasları da çalışmalarına konu etmeleri, XIV-XVII. yüzyıllar arası mantık birikimindeki onlarca örnekten sadece küçük bir kısımdır. Rescherci yaklaşımın kitabın tamamında eleştirilmesinin başlıca sebeplerini her bölümde açıklayan Rouayheb'in sadece iki sayfada (s. 74-75) gösterdiği bu örnekler ne kadar haklı bir tavır içerisinde olduğunu kanıtlar niteliktedir. Aynı şekilde İbn Mubârekşah el-Buhârî'nin kıyastaki eksik öncüllerle orijinal öncüller arasında orta terim gibi gözüken ifadelerin özne-yüklem olarak farklı yapılarda olmasına dair çıkarımı (s. 81), Fenârî'nin orta terim üzerinden yürüttüğü tartışmayı İbn Sînâ ve Râzî'nin görüşleri doğrultusunda şekillendirme çabası (s. 83), Devvânî ve Sadreddin Deştakî'nin kıyastaki orta terimin bir bölümünün eksik ya da üzerine ekleme yapılarak belirtilmesi ekseninde seyreden tartışmalarının, öncüllerin niteliği ve niceliği de konu edilerek ele alınması (s. 92-104) ve daha pek çok mantıkçının görüşleri konunun derinliğini açık ve net bir biçimde göstermektedir. Dördüncü bölüme gelindiğinde ise on yedinci yüzyıldan yirminci yüzyılın başına (ki on dokuzuncu yüzyılın sonu demek daha doğru olur) kadar İslâm coğrafyasındaki mantık geleneği kültürel olarak tasnif edilip önemli mantıkçıların görüşleri çerçevesinde tetkik edilmiş olup, son üç bölümü kapsayacak olması sebebiyle Osmanlı mantıkçıları hariç tutulmuştur. Bölüme konu olan üç asırlık mantık geleneğinin, kendisin-

den önceki kuşaktan miras aldığı orta terim üzerinden eşitlik kıyaslarıyla ilgili birikim Rouayheb'in özenli çalışması neticesinde gün ışığına çıkmıştır. İbnü'l-Mutrân, Yûsî, Şîrâzî, Havansârî, İbn Ya'kûb ve Hilâlî gibi mantıkçıların belirli oranda Râzî'yi ve Devvânî'yi takip ettiklerinin görülmesine karşın orta terim meselesinin güncelliğini koruduğu görülmektedir ki, bu durum, Rouayheb'in belirttiği gibi Osmanlı mantıkçılarının *aşına olunmayan kıyas (unfamiliar syllogism)* teorisini geliştirmelerine katkıda bulunacaktır.

Son üç bölüm Osmanlı mantığına ayrılmış olup daha önce böylesine kapsamlı bir Osmanlı mantığı araştırması yapılmamasından ötürü çok büyük bir önem arz etmektedir. Beşinci bölüme, XVII-XIX yüzyıl arasında Osmanlı dünyasının kültürel ve entelektüel anlamda bir gerileme döneminde olduğuna dair oluşmuş genel kanının yanlış olduğu iddiasıyla çarpıcı bir giriş yapan Rouayheb, özellikle on yedinci yüzyılın ortasından on sekizinci yüzyılın ilk yarısına kadarki dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel ve entelektüel bir dinamizm içerisinde olduğunu dile getirir (s. 157). Halhâlî ve Şîrvânî incelemesiyle başlanan ilk alt başlıkta, Devvânî'nin eşitlik kıyasının kıyas sayılıp sayılmayacağı yönündeki tartışmasının izlerini görmek mümkündür. Bu tartışmaların eşitlik kıyaslarının semantik bağlılıktan, yani bir önermedeki terimin diğer önermede özne-yüklem olarak kullanılmasından kaynaklanan problemler çerçevesinde ele alınmasının, bilhassa Şîrvânî'de önemli bir aşamanın kat edilmesine sebep olduğu görülmektedir. Eşitlik kıyası için öncüllerinin aynı yüklemi paylaşmasını şart koşan Şîrvânî için, tanım gereği eşitlik kıyası örneği gibi duran ancak farklı yüklem içermesinden ötürü eşitlik kıyası olarak görülmeyen argümanların sonuç önermelerinin öncüllerce gerektirilmesi durumunun, "aşına olunmayan form" olarak adlandırılması, Rouayheb için, bu dönem ve sonrasındaki Osmanlı mantığının seyrini değiştirecek olan bir adım olarak görülmektedir (s. 161-163). Aynı şekilde Pehlivânî ve öğrencisi Tavûskârî'nin aşına olunmayan kıyas ve eşitlik kıyası üzerine yaptıkları çalışmalardan, bu iki kıyasın ne ölçüde benzeşip ayrıştığına dair yeni yorumlar getirdikleri görülmektedir. Pehlivânî'nin aşına olunmayan kıyasları kategorik kıyasın şekillerine benzer biçimde şekiller altında incelemesi ve eşitlik kıyaslarının öncüllerinden sonucun çıkmaması ancak buna karşın aşına olunmayan kıyasta ise sonuç önermesinin ek bir önermeye gereksinim duyulmadan elde edilmesi görüşünün yanı sıra Tavûskârî'nin eşitlik kıyaslarının da bir sonuç türetebileceğini görüşüne (s. 174) ek olarak, Pehlivânî'nin aşına olunmayan kıyas şekillerini detaylıca incelemeye tabi tutması bahsi geçen yeni yorumların sadece küçük bir bölümünü oluşturmaktadır. Rouayheb, on sekizinci yüzyılın ikinci yarısındaki Osman Âlâşehrî'nin her eşitlik kıyası aşına olunmayan kıyastır söylemini (s. 183), Abdürrahman İzmîrî'nin uygulamalı mantığa yakınsanan görüşlerini ve Ebû Saîd Hamîdî'nin aşına olunmayan kıyas tartışmalarından biraz ayrılarak neyin kıyas sayılabileceğine dair yorumlarını (s. 192), beşinci bölümün sonuna ekleyerek

mantık çalışmalarında gelinen noktayı detaylıca sunmaktadır. Altıncı bölüm bu dönem içerisinde yer verilmeyen tek kişi olan İsmail Gelenbevi'ye ayrılmış olup aşına olunmayan kıyas anlayışı geniş bir biçimde incelenmiştir.

Rouayheb'in on sekizinci yüzyılda yazılmış en etkili mantık eserlerinden *el-Burhân fi ilmi'l-mizân*'ın yazarı olan İsmail Gelenbevi'ye bir bölümü tamamen ayırması, Gelenbevi'nin ne denli önemli bir düşünür olduğunu ispatlar niteliktedir. Rouayheb, Osmanlı mantıkçılarının aşına olunmayan kıyasa ilişkin önemli bir adım atmalarına ve yazılarında incelemelerine karşın konuya yeteri kadar önem vermemelerini eleştirip Gelenbevi'nin yorum ve şerh yazma geleneğinden bir nebze olsun sıyrılarak, örneğin, kipsel önermelerle ilgili yazmasını bu çizginin dışına çıkma gayreti olarak yorumlarken (s. 225), Gelenbevi'nin aşına olunmayan kıyaslar hakkında daha fazla durmamasını da yeteri kadar ilgisini çekmemesine bağlamaktadır. Ancak özellikle *el-Burhân* ağırlıklı incelemesinde Rouayheb, Gelenbevi'nin aşına olunmayan kıyasın şekilleri ve modlarının açıklamalarına ilişkin verdiği örnekleri geçerli-geçersiz olup olmadığı yönünde inceleyip bölüm sonunda verdiği ekte de birinci derece yüklem mantığının sembolleştirilmesiyle önermelerin modern mantıktaki karşılıklarını görmemizi sağlamıştır. Yedinci ve "Osmanlı Geleneği: 19. Yüzyıl" başlığını taşıyan son bölümde ise Rouayheb, on dokuzuncu yüzyıl Osmanlı mantığının içinde bulunduğu durumun "çöküş" diye adlandırılmasının sebebini arar ve bu adlandırmanın gerçeği yansıtmaktan çok bir yanlışlığı barındırdığını belirtir. Nitekim bazı Osmanlı mantıkçıları on sekizinci yüzyıldan başlayarak kesin bir biçimde üç terimli kategorik kıyas anlayışını terk ettiği ve eşitlik kıyaslarından aşına olunmayan kıyas geçtiği hâlde, bu dönemde yazılan onlarca eserin "çöküş" lafzı altında betimlenmesi, Rouayheb tarafından, yerinde bir değerlendirmeye haksızlık olarak görülmektedir. Son olarak bu bölümde *yeni ilkeler* başlığı altında özellikle Hocazâde Abdullah Kilisî'nin uygulamalı mantık alanında vermiş olduğu örneklerin incelenmesi, "çöküş" kelimesini en azından Osmanlı mantığının son dönemleri için bir daha kullanmak isteyenlerin iki kere düşünmesini gerektirecek gibi gözükmektedir.

Son olarak denilebilir ki, Rouayheb'in bu emsalsiz kitabı okuyucuya, bir yandan tek bir konu üzerinden bin yıllık mantık serüveninin bir özetini sunarken, diğer yandan Rescher'in on altıncı yüzyıl sonrası İslâm mantığının "yenilik barındırmadığı" iddiasını her bölümde itina ile çürütmektedir. Ayrıca ilişkisel kıyasların özgünlük ve gelişme barındıran bir konu olduğunu, kitapta ele alınan yetmişden fazla düşünürün görüşlerinden ve yüzlerce eserden verilen örneklerle görmek mümkündür. Kısacası *Relational Syllogism and the History of Arabic Logic, 900-1900* kitabı, mantık literatüründeki büyük bir boşluğu kapatan ve İslâm mantığı araştırmacılarının ilham alabileceği nitelikte bir çalışmadır.